

Paul Revis

De Via Negativa

Een verdrongen weg in het christendom

Om misverstanden te voorkomen, moet ik eerst iets zeggen over mijn positie. Ik ben geen theoloog, sta buiten ieder kerkverband, maar beschouw mij wèl als 'homo religiosus'. Het onderwerp dat ik hier wil bespreken, lijkt mij voor ieder religieus geïnteresseerd mens - of hij nu lid is van een kerk of niet - van belang. Speciaal voor Jung-geïnteresseerden lijkt mij dit thema van grote betekenis, omdat **Jungs** religieuze opvattingen een fraaie illustratie vormen van het consequent bewandelen van de Via Negativa.

Wat verstaat men onder de Via Negativa? Dit is de naam voor een theologie-beoefening - ook wel 'negatieve theologie' genoemd - waarin de onkenbaarheid van God zwaar wordt onderstreept. Aan God eigenschappen toekennen is een antropomorfisme; daardoor scheppen we een god(sbeeld) naar menselijke maat. God is niet rechtvaardig, mensen kunnen alleen maar rechtvaardig zijn. God is ook niet onrechtvaardig, mensen kunnen alleen maar onrechtvaardig zijn. God is niet goed, mensen kunnen alleen maar goed zijn. God is ook niet slecht, mensen kunnen alleen maar slecht zijn. Enzovoort.

Men moet niet denken dat de negatieve theologie iets is van vandaag of gisteren. Ze is ouder dan onze jaartelling en in alle wereldgodsdiensten is haar invloed te bespeuren. Enkele voorbeelden: Farao Ichnaton wilde niet dat zijn onderdanen God vereerden in een beeld en bewerkte in zijn rijk een beeldenstorm. Ook voor Joden was het verboden om van God een beeld te maken. Hun naam voor God (Jahweh = Ik ben, die ben) sluit alle nadere kwalificaties uit. Toen missionarissen en zendelingen de Taoïstische wijsheidsboeken wilden vertalen en daarbij 'Tao' wilden vervangen door 'God', stuitten ze op grote weerstand. De reactie van de Chinese wijzen was: 'Jullie God heeft een gezicht, jullie God is een Persoon. Mènsen hebben alleen een gezicht, mènsen zijn alleen een persoon.' Zij verdedigden Tao tegen antropomorfische verminking.

Naast de negatieve theologie heeft zich in het christendom van meet af aan een rationele of conceptuele theologie ontwikkeld. God wordt daarin behandeld als een begrip, een concept. Zij meent daartoe gerechtigd te zijn omdat zij uitgaat van een bepaald begrip van openbaring. God zou 'van bovenaf' ('top down') de mensen in hun volle bewustzijn hebben aangesproken. Men heeft zich dan ook gerechtigd gevoeld deze 'openbaring' verder uit(een) te leggen in begrippen en concepten.

Bezien vanuit het standpunt dat God principieel onkenbaar is en principieel het menselijk verstand te boven gaat, is dit wel een zeer vreemde ontwikkeling. Volgeschreven bibliotheken, een wereldwijd academisch bedrijf van promoties en eredoctoraten - het brengt ons in het kennen van God geen millimeter verder. Godgeleerdheid is eigenlijk een zeer verwaande term.

De negatieve theologie gaat uit van een opvatting over openbaring, die hier diametraal tegenover staat. God laat zich ervaren 'van onderop' ('bottom up', b.v. in onze dromen en visioenen), niet in begrippen en concepten, maar in beelden. Deze beelden mogen overigens niet geïdentificeerd worden met een metafysische God, het zijn metaforen, symbolen voor het

Onuitsprekelijke. Openbaring geschiedt altijd vanuit een niet door het ego gereguleerde instantie. Voor de negatieve theologie ligt deze instantie in - wat Jung noemt - het collectief onbewuste. De negatieve theologie wordt ook dikwijls mystieke theologie genoemd, omdat zij op de mystieke ervaring stoelt. Dit is een ervaring van het 'Geheim van het Bestaan', van 'de Realiteit pur sang', of welke metaforen men ook gebruiken wil, die niet in begrippen kan worden vertaald.

Nu we het hier over mystiek hebben, moeten we deze een beetje van haar geheimzinnigheid ontdoen. Zij is niet noodzakelijk verbonden aan kluizenaars en aan eenzaamheid. Mystieke ervaringen kunnen zich voordoen in de drukte van het marktplein en te midden van het moderne snelverkeer. Een mooi voorbeeld is Dag Hammerskjöld. Als secretaris-generaal van de Verenigde Naties kwam hij in 1961 bij een vliegtuigongeluk om het leven. Na zijn dood werden in zijn woning in New York zijn dagboek aantekeningen gevonden, die - uitgegeven onder de titel *Merkstenen*¹ - onmiddellijk een bestseller werden. Hammerskjöld laat hierin een totaal onvermoede kant van zijn wezen zien. *Merkstenen* is een mystiek geschrift, waarvan de woorden en zinnen niet gelezen mogen worden als een verzameling begrippen en concepten. Het bevat een evocatieve taal, die bepaalde ervaringen oproept. Als zodanig doet *Merkstenen* niet onder voor bijvoorbeeld een tekst van Ruusbroec.

Evenals de mystieke ervaring, neemt de negatieve theologie afstand van het woord als begrip of concept. Dat heeft consequenties voor het woord theologie zèlf. De term theologie bestaat uit de elementen theos (God) en logos (woord). De rationele theologie verstaat onder 'woord': het woord dat door God geopenbaard is en door ons mensen verder in begrippen en concepten uit(een)gelegd kan worden. In dat geval krijgt de term theologie dezelfde ongunstige bijklank als de term godgeleerdheid. De negatieve theologie legt het woord bij de mens en gaat ervan uit dat alles wat over God gezegd is, door mensen is gezegd.² In dat geval bestudeert de theologie niet het woord van God, maar het woord óver God, uitgesproken door mensen. Maar is ook dit - volgens het beroemde adagium van Wittgenstein: 'Worüber man nicht sprechen kann, darüber muss man schweigen'³ - niet 'te veel hooi op de vork'?

Wittgenstein onderscheidt verschillende talen, die ieder hun eigen spelregels hebben: de taal van de wiskunde, de taal van de dichter enzovoort. Met wiskunderegels kan ik geen poëzie bedrijven en met poëzie kan ik geen wiskunde probleem oplossen. Dit gevleugelde woord van Wittgenstein betekent dan ook: waarover men *in een bepaalde taal* niet kan spreken (omdat de spelregels daar niet geschikt voor zijn), daarover moet men *in die bepaalde taal* zwijgen. De wiskunde kan niet over God spreken, maar Wittgenstein zal geen bezwaar hebben dat de dichter een gedicht over God maakt. Toch moeten we blijven oppassen: in feite schept de dichter een godsbeeld, dat verwijst naar een metafysische God, die verder onkenbaar blijft. Dit betekent dat de negatieve theologie zeer gevoelig moet zijn voor dichterlijke taal, trouwens voor kunst in het algemeen. Immers: in alle èchte kunst wordt de mens - al is het nòg zo zwak - boven zijn tijdruimtelijke context uitgetild. Dit gebeurt door de kracht van het symbool.

Ook dogma's zijn symbolen, al maken zij vaak op het eerste gezicht de indruk van rationale stellingen, die uit begrippen en concepten bestaan. Naar de opvatting van Jung zijn dogma's tot formule 'gestolde' **archetypen**, die weer symbolisch moeten worden verstaan om hun werking in de psyche van de mens te kunnen vervullen. Het is mijn vaste overtuiging dat het christendom geen toekomst heeft als het niet in staat is zijn gehele dogmatiek symbolisch te duiden in het licht van de **archetypen** leer van Jung. In Duitsland is Eugen Drewermann al

enige decennien met dit gigantische werk bezig. Hij heeft in Nederland navolging gekregen van Tjeu van den Berk. Diens boek *Mystagogie*⁴ schijnt zelfs een bestseller te worden.

Wanneer men het dogma niet symbolisch, maar letterlijk verstaat, ontstaat concretisme. Daardoor raakt men verstrikt in ongerijmdheden, die iets zouden zeggen over onze zintuiglijke werkelijkheid. Onder bepaalde omstandigheden kan het concretisme tot gevaarlijke uitwassen leiden. We hoeven slechts naar de trieste actualiteit te verwijzen, waar terroristische aanslagen worden gepleegd en zelfmoordcommando's worden opgeleid onder een concretistisch beroep op de koran en onder een concretistisch beroep op Allah. Wij geven nu van enkele dogma's hun symbolische (archetypische) betekenis aan en hun concretistische deformatie.

De Drieëenheid is geen uitvinding van het christendom. Als archetype duikt zij op verschillende plaatsen en verschillende tijden op. In Babylonië werd de triade van Ann, Bel en Ea vereerd, in Egypte die van Horus, Isis en Osiris en tot op de dag van vandaag vereert het Hindoeïsme de Drieëenheid van Shakti, Shiva en Brahman. Sinds mensenheugenis heeft men uitdrukking gegeven aan het besef dat Gods éénheid geen rekenkundige eenheid, geen afgescheidenheid ten opzichte van andere eenheden kan inhouden. In termen van de negatieve theologie: God kan onmogelijk één zijn in de zin waarin eindige dingen één zijn.

Een ander voorbeeld is het maagdelijk moederschap van Maria. Het gaat hier niet om een biologische maagdelijkheid. Dat moge duidelijk worden door het Evangelie zelf. Hierin wordt vermeld dat Jezus broers en zussen had. In Matteüs 13-55 en Marcus 6-3 worden de broers met name genoemd: Jacobus, Josef(s), Simon en Judas. Het Hebreeuws kent weliswaar hetzelfde woord voor broer en neef en voor zus en nicht, maar aangezien de Evangelies oorspronkelijk - en dat van Matteüs vrijwel direct - in het Grieks geschreven zijn, zou het ongerijmd zijn als men in de betreffende passages de woorden broer en zus overdrachtelijk gebruikt had. Ook het maagdelijk moederschap behoort tot de grote symbolen - **archetypen** zou Jung zeggen - van de mensheid. We geven een voorbeeld uit een andere cultuur. Koningin Maya droomde van een witte olifant, die driemaal om haar heen liep vóórdat hij met zijn slurf in haar schoot drong. Toen zij wakker werd, liet zij droomuitleggers komen, die haar wisten te vertellen, dat zij zonder tussenkomst van een man, ontvangen was van een goddelijk Kind: de Boeddha.

We geven weer een voorbeeld. Sinds de Middeleeuwen is de eucharistie aan een enorme devaluatie van het symbool onderhevig. Fortmann zegt daarover: "Wanneer in de zestiende eeuw de controverse over de eucharistische aanwezigheid ontbrandt, is aan beide zijden, zowel bij het katholieke volk als bij de Reformatoren, het besef ondermijnd dat het sacramentele symbool epifanie van het goddelijke is. De eucharistie wordt dan gezien als 'slechts symbolisch en dus niet werkelijk', of als 'werkelijk en dus niet symbolisch'. In geen van beide posities komt het symbool nog tot zijn recht. De aanwezigheid is los gemaakt van het betekenen. Als het sacrament symbool is, kan Christus er niet echt aanwezig zijn; als hij echt aanwezig is kan het geen symbolische presentie zijn."⁵

De enige uitweg uit deze impasse is het herstel van het symbolisch bewustzijn. Men moet weer duidelijk gaan beseffen wat een symbool is! De Heidelbergse Catechismus spreekt van de eucharistie als van 'de vervloekte Paepsche afgoderije'. Het zou goed zijn om - met voorbijgaan aan de onvriendelijke toon - eens na te gaan waar het nu werkelijk over gaat. Het dogma van de transsubstantiatie is geformuleerd onder invloed van de Aristotelische natuurfilosofie. Daarin wordt voor stoffelijke dingen een onderscheid gemaakt tussen de

substantie (het wezen van de stof) en de accidenten (de eigenschappen waaronder die stof zich aan onze zintuigen kenbaar maakt). Volgens de transsubstantiatieleer worden brood en wijn wezenlijk (substantieel) veranderd in het Lichaam en Bloed van Christus. Christus rust onder de gedaanten (de accidenten) van brood en wijn, wezenlijk op het altaar.

Deze concretistische uitleg is door moderne inzichten volledig achterhaald. Wij weten tegenwoordig dat de materie is opgebouwd uit moleculen en atomen. Er is geen sprake van dat er een substantie zou bestaan, 'los' van de zintuiglijke eigenschappen. Maar ook in vroeger tijden, toen deze inzichten nog niet waren doorgebroken, had men moeite met de rol van de priester als tovenaars, die brood en wijn kon laten 'verdwijnen' om er iets anders voor in de plaats te stellen. Hiervan getuigt de uitdrukking 'hocus pocus', die afgeleid schijnt te zijn van de consecratiewoorden: 'Hoc est enim corpus'. Brood en wijn zouden een ècht symbool moeten zijn van het Lichaam en Bloed van Christus, een wèrkelijk symbool, zoals het water bij de doop. Dat water hoeft geen verandering te ondergaan, het blijft gewoon water en kan - juist daardoor - symbool van iets anders zijn. Misschien kan het beter als volgt worden geformuleerd: Christus (als archetype van het Zelf) zou in de eucharistie aanwezig moeten zijn, zoals de liefde in de kus.

Waar de protestantse geest vooral aanstoot aan neemt, is het omgaan met brood en wijn buiten de Mis. Het gaat hier bijvoorbeeld om 'Zusters van Altijddurende Aanbidding'. Met dit laatste bedoelen wij zusters, die - elkaar aflossend - 24 uur lang bidden en mediteren voor een 'geconsacreerde' hostie. Dat bidden en mediteren mag geen bezwaar zijn, maar wèl dat dit voor een stukje brood gebeurt. In alle objectiviteit gezegd: er is daarin geen wezenlijk verschil met een natuervolk, dat voor een boom knielt, omdat daarin een godheid huist. Uit beleefdheid wordt het woord 'afgoderij' tegenwoordig ingeslikt, maar in feite kunnen deze praktijken voor de buitenstaander geen andere betekenis hebben.

De Reformatiestrijd werd beheerst door het concretisme van een conceptuele theologie. Ik hoef maar te verwijzen naar de catechismus waar ik in mijn katholieke jeugd mee ben opgegroeid. Geleerde theologen hebben hierin met de grootste zorgvuldigheid de leer van de Kerk geformuleerd. Vooral onder druk van de Reformatie waren zij beducht voor alles wat maar zweemde naar 'ketterij'. En toch ken ik maar weinig boekjes die op zó weinig bladzijden zóveel 'ketterijen' bevatten! Hoe is dat mogelijk? Als het niet ligt aan onzorgvuldigheid van de schrijvers, moeten we het in een andere richting zoeken. In de Reformatiestrijd lieten beide partijen zich nauwelijks door de theologie van de mystieke ervaring inspireren. Het was een strijd van redeneringen, van argumenten, waarbij voor het symbolisch bewustzijn geen plaats was, laat staan voor een Via Negativa! Geen wonder dat dit een rationalistisch boekje opleverde, waarbij het Geheim van het Bestaan werd dichtgetimmerd met begrippen en concepten. Wat iedere kunstenaar weet - dat de dingen een 'gezicht' hebben, dat de werkelijkheid doorzichtig is - dat werd de catechismusleerling afgeleerd.

Door de Reformatiestrijd is geloven dikwijls een geloven in stellingen geworden. Luther timmerde op de kerkdeur van Wittenberg een reeks stellingen. De Contrareformatie stelde een andere lijst op. Het leek op twee concurrerende clubs met elk hun statuten en huishoudelijk reglement, die aan de mensen vroegen: 'Wil je bij onze club horen? Zet dan je handtekening onder onze lijst.' Geloven is echter niet primair het aannemen van stellingen of argumenten. De wortel van de term geloof gaat terug naar het Griekse woord pistis, dat vertrouwen betekent. Als man en vrouw in elkaar geloven, dan hebben ze vertrouwen in elkaar. De apostelen geloofden in Jezus, niet omdat hij zulke fraaie theologische stellingen en theorieën verkondigde, maar omdat zijn persoon, zijn gedrag vertrouwen inboezemde.

Tegenwoordig is er - ondanks een sterk rationele theologie - een groeiende neiging om het dogma symbolisch te verstaan. Jung heeft als geen ander daaraan bijgedragen. Daarmee zijn we dichterbij de Via Negativa gekomen, maar hebben deze nog niet bereikt. Om identificatie met een metafysische God te voorkomen, moet men ook afstand nemen van het beeld en het symbool. Ook van dit procédé is Jung een belangrijk pleitbezorger. Het is dan ook van belang zijn opvattingen hieromtrent wat nauwkeuriger na te gaan. In 1959 werd hem door de BBC een interview afgenomen. Daarbij kreeg hij onvoorbereid de vraag op zich afgevuurd: 'Geloof u in God?' Na een korte aarzeling luidde het antwoord: 'I don't believe, I know'. Hij kreeg hier zo'n storm van reacties op dat hij zich genoodzaakt zag te antwoorden. In het BBC-blad *The Listener* schreef hij: "Ik weet dat ik met een Factor geconfronteerd ben, die op zichzelf onbekend is en die ik 'God' noem, in consensu omnium."⁶ Jung benadrukt dat hij als psychiater en psycholoog gerechtigd is godsbeelden in zijn patiënten en cliënten te analyseren. Deze beelden verwijzen naar een op zichzelf onbekende Factor, en wel - zegt Jung - 'met dezelfde logica als waarmee men uit de storingen van een planetenbaan het bestaan van een tot dan toe onbekend hemellichaam afleidt'.⁷ Binnen zijn **psychologie** kan hij niet verder komen dan de empirische constatering dat deze Factor bestaat. Hij vindt de naam 'God' een passende naam hiervoor, maar over een metafysische God wil hij geen uitspraak doen. Daarover weten we - zegt hij - 'net zo weinig als een mier over de inhoud van het Brits museum'.

Tot nu toe lijkt het erop alsof pas sinds de Reformatie de Via Negativa door de rationele theologie is verdrongen. Niets is minder waar. Al vanaf het begin van onze jaartelling stond het (toen nog zwakke) centrale leergezag wantrouwend tegenover mystiek en mystieke theologie. Zo werden de gnostici door de kerkvaders fel bestreden. Met het toenemend centralisme nam ook de 'ketter'bestrijding toe. Men was beducht voor individuele afwijkingen. Zo werd een conceptuele theologie de officiële theologie van de Kerk, want alleen in begrippen en concepten laat zich een doctrine vastleggen.

Toch bleef de negatieve theologie zich tegen de verdrukking in, ontwikkelen. Zij bereikte in de Middeleeuwen bij Meester Eckhart⁸ (± 1260 - ± 1328) zelfs een zeker hoogtepunt. Eckhart was een dominicaan van verbluffende geleerdheid. Als Duitser, afkomstig uit Thüringen, werd hij benoemd aan de theologische faculteit van Parijs om de niet-Franse leerstoel te bezetten, een eer die maar weinigen (zoals ook zijn ordegenoot Thomas van Aquino, enkele decennia eerder) te beurt viel.

Daarnaast zat hij in het bestuur van zijn orde en leidde een druk organisatorisch leven. Eckhart bezigt de gebruikelijke theologische taal, maar bij nader inzien hanteert hij alle begrippen en concepten, alle dogmatische uitspraken als beelden, symbolen, metaforen voor het 'Onuitsprekelijke'. In feite - en ook dat benadrukt hij - zijn alle woorden, alle symbolen ontoereikend om de mystieke ervaring uit te drukken. Bijgevolg weigert hij systematisch iedere bepaling van God. Toen deze opvattingen bij de kerkelijke overheid begonnen door te dringen, werd men zenuwachtig. Ook Eckhart - met al zijn prestige - kon de dans niet ontspringen. Op het eind van zijn leven werd hij aan een proces onderworpen., dat na zijn dood tot een veroordeling leidde. Hij raakte in vergetelheid, maar voorzover hij bekend bleef genoot hij als 'doctor mysticus' door alle eeuwen heen een bijna onaantastbare autoriteit.⁹

Terwijl de Via Negativa in het christendom altijd een onderstroom is gebleven, staat ze in taoïsme en boeddhisme op de voorgrond. Het zen-boeddhisme - een vermenging van beide - heeft zelfs een uitgebreide methode ontwikkeld om Tao zoveel mogelijk beeldkarakter te ontzeggen. Deze methode bestaat uit vragen - zogenaamde 'koans' - waarop geen rationeel-

logisch, maar toch wel zinvol antwoord mogelijk is. Het bestaan zèlf immers, kent nu eenmaal zijn irrationele, maar toch zinnige kanten. Enkele voorbeelden:

- Toen men de zen-monnik Yün-men vroeg: 'Wat is Tao?' antwoordde hij: 'Loop door'.
- 'Als iemand over Tao vraagt en een ander antwoordt hem' - zei Chuang Tzu - 'dan weten ze er geen van beide iets van.'

Terwijl de westerling in het Tao nog een verwijzing naar God vermoedt, raakt hij bij het boeddhisme het spoor bijster. Men heeft het boeddhisme wel eens beschreven als een atheïstische religie. Onder religie wordt dan verstaan: alles wat de mens als troost ervaart bij dood en lijden. In dat opzicht zijn zowel boeddhisme als taoïsme ongetwijfeld religies. Omdat men in het boeddhisme noch een naam van, noch een verwijzing naar God meent aan te treffen, voegt men de kwalificatie 'atheïstisch' toe. Dit is een typisch woordspelletje van een westerling, wiens het hoofd boordevol begrippen en concepten zit. Het is ook zakelijk onjuist. Het boeddhisme bevat een verwijzing naar God (Jung zou spreken van het archetype van het Zelf) en die verwijzing is het woord Dharmakaya dat Lichaam van Zijn betekent. Maar of de christen nu 'God' zegt en de boeddhist 'Dharmakaya': het zijn allebei maar namen. 'Name' - zegt Goethe in de Faust - 'ist Schall und Rauch.' Veel belangrijker is, dat beiden erkennen dat de Werkelijkheid niet reduceerbaar is tot deze tijdruimtelijke wereld.

De Via Negativa is de weg die leidt tot dit inzicht. Helaas is in het christendom deze weg grotendeels dichtgeslibd met antropomorfismen. Dit vormt voor het christendom een enorme bedreiging. We geven daarvan een voorbeeld. In de twintigste eeuw heeft men ontdekt dat de super-grote wereld van zwarte gaten en miljoenen lichtjaren en de super-kleine wereld van de sub-atomaire 'deeltjes', niet meer beheerst worden door wetten van causale, maar van statistische aard. Daarmee heeft de mens ontdekt dat hij niet opgesloten zit in een mechanistisch heelal, dat uitsluitend bepaald wordt door causale wetten. Dit is ongetwijfeld de belangrijkste wetenschappelijke ontdekking van de twintigste eeuw, belangrijker dan die van Galileï, belangrijker dan die van Darwin. En zoals de ontdekkingen van Galileï en Darwin grote gevolgen hadden voor de religieuze wereldbeschouwing van de mens, zo heeft de laatste ontdekking dat ook.

Nu zijn er twee fysici geweest, die de religieuze implicaties van het moderne wereldbeeld hebben willen onderzoeken: Fritjof Capra en Gary Zukav.¹⁰ In hun boeken vinden zij een uitstekende aansluiting op de oosterse religies. Nergens echter wordt met een woord gerept over het christendom. De reden daarvoor lijkt mij duidelijk. In het Oosten wordt de Via Negativa intensief beoefend en het is juist deze Via Negativa waar het moderne wereldbeeld wonderwel aansluiting bij vindt. Het christendom maakt van buitenaf de indruk uitsluitend een verzameling te zijn van antropomorfistische dogma's, beelden en symbolen. Misschien hebben Fritjof Capra en Gary Zukav niet bevroed dat er een Via Negativa als onderstroom in het christendom aanwezig is, anders hadden ze daar misschien wel aandacht aan besteed. Gelukkig bestaat er vanuit het Oosten een groeiende belangstelling hiervoor. De studie van Eckhart werd aangevangen door de Japanner D.T. Suzuki (1870-1966) en voortgezet door de leden van de zogenaamde Kyôtô-School. Maar niet alleen Eckhart, heel de christelijke traditie van de Via Negativa wordt tegenwoordig door zen-meesters intensief bestudeerd, van Dionysius de Areopagiet (5e eeuw) tot Kierkegaard (19e eeuw).

Voor een dialoog tussen Oost en West is het van het grootste belang te benadrukken dat de negatieve theologie parallel loopt met twee fasen in de mystiek. De eerste fase bestaat uit het afstand nemen van begrippen en concepten. De mysticus ervaart dat hij iets onuitsprekelijks heeft meegemaakt, waar letterlijk geen woorden voor zijn. Dat is de reden waarom hij altijd een weerstand moet overwinnen om over die ervaring te spreken. Als hij er tóch over wil

spreken, dan kan dat alleen maar in een symbolische taal van beelden en metaforen. De kunstenaar, de poëet is in dit opzicht nauw verwant aan de mysticus en staat - met deze - ook dichterbij de werkelijkheid dan de analyserende wetenschapper.

De tweede fase in de mystiek betreft de bekende 'donkere nacht'. Hier neemt men ook afstand van het beeld. Aanvankelijk zijn de beelden, die in dromen en meditatie naar voren komen, voorwerp van beschouwing. Vervolgens laat de ontoereikendheid van deze visualisaties zich meer en meer voelen. Langzamerhand sneuvelen alle beelden. De 'donkere nacht' is ingetreden. Deze fase van totale desoriëntatie is kenmerkend voor alle mystiek, waar ter wereld ook. Zij is noodzakelijk om te komen tot 'verlichting'. Wat wordt daaronder verstaan? Oppervlakkig bezien lijkt de verlichting een doorbrekend inzicht, maar het is veel méér dan dat. Het is een totale ervaring, die geen vezel van de mens onberoerd laat. Men ervaart dat alle eigenschappen en alle beelden die men in God ontkend heeft, van tijdruimtelijke aard zijn en dat men God zelf niet kan ontkennen. Men ervaart dat de ultieme Realiteit niet gedekt kan worden door de categorieën van tijd en ruimte.

Precies hier ligt het onderscheid met het atheïsme, dat alles reduceert tot ruimte en tijd. De mens is 'niets anders dan' een dier (neo-darwinisme), de maatschappij bestaat uit 'niets anders dan' economische verhoudingen (Marx), het emotionele leven bestaat uit 'niets anders dan' seksualiteit (Freud), de hele werkelijkheid bestaat uit 'niets anders dan' atomen, energie is 'niets anders dan' botsing of wrijving tussen atomen (Büchner). De mysticus echter, die tot verlichting is gekomen, is zelfs het heelal met zijn miljoenen lichtjaren te eng. De Realiteit pur sang kent voor hem geen grenzen. Het onderscheid tussen religiositeit en a-religiositeit hangt niet af van het al dan niet lid zijn van een kerkgenootschap, maar hangt af van het absoluut stellen dan wel het relativeren van de tijdruimte. Wij willen dit met een laatste voorbeeld toelichten.

In het religieuze bewustzijn wordt de dood vaak beschreven als de overgang naar een 'eeuwig leven', of naar een 'hiernamaals'. 'Leven' is echter een biologische term. Bij de dood valt de mens als biologische eenheid uit elkaar. 'Hiernamaals' is een natuurkundige term. Dat er na de dood sprake zou zijn van een opeenvolging van momenten, is ondenkbaar. Toch is de mens - hoezeer hij ook 'vastgeplakt' zit aan de tijdruimte - niet uitsluitend een brok biologie of een brok natuurkunde. De **parapsychologie** - die zich in de afgelopen eeuw steeds meer ontwikkeld heeft tot een volwassen wetenschap - laat steeds duidelijker zien dat de menselijke psyche kan functioneren, los van de categorieën van tijd en ruimte. Daarmee is natuurlijk geen 'eeuwig leven' of een 'hiernamaals' bewezen. In termen van de negatieve theologie kan echter wél gezegd worden wat de dood *niet* is. De dood is *geen* absoluut einde, de dood heeft *niet* het laatste woord.

Noten

1. Brugge 1965, Kampen 2000³
2. Dit is een feit dat ook Jung sterk benadrukt. Cf. *Brieven III*, Olten und Freiburg i Br. 1973, p. 118.
3. *Tractatus logico-philosophicus*, Frankfurt am Main 1971, p. 115.
4. *Mystagogie. Inwijding in het symbolisch bewustzijn*, Zoetermeer 1999, 2001³.
5. *Als ziende de Onzienlijke*, deel II, Hilversum 1974², p.230.
6. C.G. Jung, *Gesammelte Werke*, Olten und Freiburg i Br. - in het vervolg afgekort: *G.W.* - deel II, p. 689. Cf. ook: C.G. Jung: *Brieven III*, Olten und Freiburg i Br. 1973, p. 276.
7. *G.W. XVIII-II*, p. 693.

8. Cf. o.a. *Over God wil ik zwijgen. De traktaten* , Groningen 1999.
9. Van Jung is de uitspraak: 'Wat meer Meister Eckhart zou vaak goed doen.'
10. Fritjof Capra: *The Tao of Physics* , 1975. Vert.: *De Tao van Fysica* , Amsterdam 1982.
Gary Zukav: *The dancing Wu-Li Masters* , New York 1979. Vert.: *De dansende Woe-Li Meesters* , Amsterdam 1981.